Олена МАРЧУК,

orcid.org/0000-0003-2540-3976

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української філології і методики навчання фахових дисциплін

Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського

(Одеса, Україна) olenamarch12@gmail.com

ПОРІВНЯЛЬНІ СПОЛУЧНИКИ І МОДАЛЬНІ ЧАСТКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Порівняннями сповнене мовлення, зокрема й художнє, але не лінгвістичні студії. Порівняння належать до класичних тропів, так чи так систематизуються та розглядаються ще з античних часів, а тому дослідники стилістики уважають їх уже цілком вивченими і шукають інших секретів художнього мовлення. Вони існують, ці секрети – знайдені і нині ще не знайдені, але свої незвідані секрети і глибини має й порівняння. Якщо добре розібратися, то з'ясовується, що порівняння – не просто троп, а, урешті-решт, основа людського мислення з його асоціативністю і шляхом від знаного до незнаного. У термінах компаративної структури це шлях від об'єкта до суб'єкта.

Різні аспекти порівнянь в українській мові стали предметом дисертаційних досліджень І. К. Кучеренка, Г. Я. Довженко, Л. В. Голоюх, М. С. Заборної, Н. П. Шаповалової, Л. В. Прокопчук, С. М. Рошко, причому дослідження проводились переважно або суто на матеріалі художньої літератури. Однак невивченого, нез'ясованого у проблематиці компаративних конструкцій залишається поки що значно більше, ніж з'ясованого. Наприклад, надійно обґрунтована межа між порівняльним зворотом та підрядним порівняльним реченням так і не була проведена.

Мета статті – запропонувати розв'язання деяких теоретичних проблем українських компаративних конструкцій, їх структури і типології, спираючись передусім на уважне вивчення порівнянь в ідіостилі М. М. Коцюбинського. А саме – з опертям на висунуті теоретичні засади якомога докладніше, різнобічніше та глибше проаналізувати розбіжність понять «порівняльні сполучники» і «модальні частки».

Справу, зрештою, усе ж вирішує семантика: якщо в ній переважає компаративність, то перед нами порівняльний зворот, а якщо переважає модальність, то маємо справу з модально-порівняльним зворотом. Для порівняльної частки в семантичному відношенні характерна вказівка на гіпотетичність порівняння, що виникло на підставі схожості даної ознаки з іншою, яка не названа в мовленні, а в синтаксичному плані – співвіднесеність лише з одним членом речення, завдяки цьому відсутність зіставної, з'єднувальної функції, характерної для сполучника. Ця характеристика є цілком слушною і не втратила своєї актуальності дотепер.

Отже, якщо відокремити знання про порівняльні сполучники, модальні частки і звороти від умінь їх знаходити в реченні та ними користуватися, можна чітко визначити стан проблеми.

Ключові слова: порівняння, порівняльні сполучники, модальні частки, порівняльні звороти, модально-порівняльні звороти.

Olena MARCHUK,

orcid.org/0000-0003-2540-3976

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Philology and Methods

of Teaching Professional Disciplines

South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky

(Odesa, Ukraine) olenamarch12@gmail.com

COMPARATIVE CONJUNCTIONS AND MODAL PARTICLES IN MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

Speech, especially artistic one, is full of comparisons. However, the same cannot be said about linguistic studies. Comparisons belong to the classical tropes, one way or another systematized and considered since ancient times, and therefore researchers of stylistics consider them to be well known and look for other secrets of artistic speech. These secrets exist, some of them have been already revealed, some of them not, but comparison still has its blank spots and unrevealed depths. When you get right down to it, it turns out that comparison is not just a trope, but ultimately the basis of human thinking with its associativity and the path from the known to the unknown. In terms of comparative structure, this is the path from object to subject.

Different aspects of comparisons in the Ukrainian language have become the subject of dissertation researches by I. K. Kucherenko, G. Y. Dovzhenko, L. V. Goloukh, M. S. Zaoborna, N. P. Shapovalova, L. V. Prokopchuk, S. M. Roshko, moreover, their researches were conducted mainly or exclusively on fiction. However, there is still much more unexplored and unexplained than clarified in the issue of comparative constructions. For example, the well-founded boundary between comparative construction and subordinate comparative sentence has not yet been drawn.

The purpose of the article is to offer a solution to some theoretical problems of Ukrainian comparative constructions, their structure and typology, basing primarily on thorough examination of comparisons in the idiostyle of M. M. Kotsyubynsky. More specifically, the goal is to analyze the difference between the concepts of "comparative conjunctions" and "modal particles" in as much detail, versatility and depth as possible, basing on the raised theoretical principles.

In the end, however, semantics decides the matter: if comparativeness prevails, then we have a comparative construction, but if modality prevails, then we are dealing with a modal-comparative construction. Semantically there is a telling sign to the hypothetical nature of the comparison in the comparative part, which is based on the similarity of this feature with another one, not mentioned in speech. But syntactically it correlates with only one part of the sentence and thus it lacks the comparative, connecting function which is typical for the conjunction. This characteristic is quite correct and has not lost its relevance today.

Thus, separating the knowledge of comparative conjunctions, modal particles and constructions from the ability to find and use them in a sentence, you can clearly define the state of the problem.

Key words: comparisons, comparative conjunctions, modal particles, comparative constructions, modal-comparative constructions.

Постановка проблеми. Порівняннями сповнене мовлення, зокрема й художнє, але не лінгвістичні студії. Порівняння належать до класичних тропів, так чи так систематизуються та розглядаються ще з античних часів, а тому дослідники стилістики вважають їх уже цілком вивченими і шукають інших секретів художнього мовлення. Вони існують, ці секрети – знайдені і нині ще не знайдені, але свої незвідані секрети і глибини має й порівняння. Якщо добре розібратися, то з'ясується, що порівняння – не просто троп, а, урешті-решт, основа людського мислення, з його асоціативністю і шляхом від знаного до незнаного. У термінах компаративної структури це шлях від об'єкта до суб'єкта.

Аналіз досліджень. Різні аспекти порівнянь в українській мові стали предметом дисертаційних досліджень І. К. Кучеренка, Г. Я. Довженко, Л. В. Голоух, М. С. Заоборної, Н. П. Шаповалої, Л. В. Прокопчук, С. М. Рошко, причому дослідження проводились переважно або суто на матеріалі художньої літератури. Однак невивченого, нез'ясованого у проблематиці компаративних конструкцій залишається поки що значно більше, ніж з'ясованого. Наприклад, надійно обґрунтована межа між порівняльним зворотом та підрядним порівняльним реченням так і не була проведена.

Мета статті – запропонувати розв'язання деяких теоретичних проблем українських компаративних конструкцій, їх структури і типології, спираючись передусім на уважне вивчення порівнянь в ідіостилі М. М. Коцюбинського. А саме – з опертям на висунуті теоретичні засади якомога докладніше, різнобічніше та глибше проаналізувати розбіжність понять «порівняльні сполучники» і «модальні частки».

Виклад основного матеріалу. Порівняльні сполучники, як і модальні частки, в українській мові мають велике значення, бо в мовному спілкуванні функціонування слів визначається обов'язковими правилами, закономірностями видозміни, утворення і сполучуваності в межах комунікативних одиниць. В академічній граматиці (Білодід, 1969) подано 12 таких сполучників: **як, що, мов, мовби, немов, немовби, наче, неначе, начеб, начебто, ніби, нібито**. Зазначається, що перші два належать до поліфункціональних, а решта є «однозначними синонімами порівняльних **як і що**» (Білодід, 1969: 523). М. С. Заоборна до «центру системи порівняльних сполучників» відносить 17 утворень – усі названі вище, за винятком **що**, а також **буцім, начеб, неначеб, мовбито, немовбито, мов би і як би**. Окрім того, є ще периферія системи – складені сполучники **ніби як (наче як)** та **як ніби (як наче й інші)**, а також сполучникові єдності **так як, так само як, так ніби (так наче й інші), подібно до того як (подібно як), як коли би, наче щоб (ніби щоб та інші)** (Заоборна, 1997: 6). У результаті розгляду порівняльних сполучників за функціями порівняльних зворотів І. Р. Вихованець розмежував їх на три групи: 1) власне-порівняльна функція (**як**), 2) модально-порівняльна функція (**мов, немов, наче, неначе, мовби, немовби, немовбито, начебто, неначебто, ніби, нібито, буцім, буцімто й інші**), 3) порівняльно-об'єктна функція (**ніж, аніж, як**) (Вихованець, 2000: 467). У цій класифікації є чотири сполучники, не названі вказаними вище джерелами: **неначебто, буцімто**, а також **ніж** та **аніж**, що традиційно до порівняльних сполучників не включалися.

Крім того, у науковій літературі описують модальні частки порівняльного керування. Так,

І. Р. Вихованець зазначає: «До модальних слів прилягають модальні частки, що означають невпевненість, недостовірність, припущення, здогад і т. ін.: **наче, начеб, начебто, неначе, неначебто, немов, немовби, ніби, нібито, хіба що**» (Вихованець, 2000: 338). Автором з'ясовано значення модальних часток, але не підкреслено порівняльності, та все ж наведені частки, крім останньої **хіба що**, збігаються з порівняльними сполучниками. На це спеціально вказано в академічній граматиці 1969 р.: «Деякі частки, зокрема ті, що виражають відношення до вірогідності повідомлюваного, вживаються і як порівняльні сполучники» (Білодід, 1969: 512). А список модальних часток у цій праці складається із чотирьох (замість дев'яти) таких, що слугують і порівняльними сполучниками: **мов, наче, ніби, мовби** (Білодід, 1969: 503).

Н. П. Гальона у статті «Функції модальних часток» зосереджує увагу на власне модальних частках, зауважує: «Українській мові властиві такі гіпотетичні частки: **наче, начеб, начебто, неначеб, неначебто, ніби, нібито, мов, мовби, мовбито, немов, немовби, буцім, буцімби, буцімто**. Більшість їх уживається і при порівнянні. Це дає підстави мовознавцям кваліфікувати частки цієї групи як порівняльно-гіпотетичні. Крім того, така назва відображає зв'язки значень гіпотетичності та подібності, а також сам процес виникнення припущення за подібністю уявних ознак, дій, явищ реальним» (Гальона, 1990: 24). Остання думка вченої фактично пояснює процес розмежування порівняльних сполучників і модальних часток. Якщо слово **немов** поєднує підмет із присудком (чи присудок із підметом), то воно, безсумнівно, є часткою, а не сполучником: «*Остапові було чудно, що парубок немов осміхався*»; «*Плавні немов крутилися*»; «*Здалеку чулося немов кабаняче рохкання*» (Коцюбинський, Т. 2, 1973: 97–119). У цьому контексті виражено непевність щодо вірогідності повідомлюваного, припущення, завдяки специфічному значенню модальної частки. Але третє речення водночас має більш порівняльний сенс. Суб'єктом порівняння слугує узвичаєна, стандартна ситуація (парубок має типовий парубоцький вигляд; плавні не крутяться; кабан рохкає), а об'єктом – реальна ситуація, яка подана для спостереження, причому така, що породжує невпевненість, здогади: вираз обличчя в парубка нетиповий («парубок» виявився Соломією); втікачі у плавнях заблукали, минаючи знову і знову ніби ті ж місця; щось там рохкає, але впевненості, що то саме кабан, немає.

Інакше кажучи, модальні частки, що мають порівняльну генезу, переважно її не втрачають,

залишаються порівняльно-модальними, і в цьому разі завдяки їм утворено порівняльні конструкції, що виконують відповідну функцію. Але є приклади й на кшталт: «*Буряки були як добрі поросята*», де порівняння являє собою «присудок простого речення», тобто стоїть у присудковій синтаксичній позиції, виділений І. Р. Вихованцем як одна із трьох ситуацій ужитку порівняльних зворотів, що мають порівняльний сполучник **як, мов, наче**. Саме сполучник, а не частку. Порівняємо: «*Державо, ти була як поле бою*» (Є. Маланюк) (Вихованець, 2000: 467); «*Тепер він справді був як божевільний*» (Коцюбинський, Т. 2, 1973: 153). Справді, у другому реченні присудок «*був як божевільний*» містить саме сполучник **як**. Він має й модальний відтінок, адже тут ідеться про відношення до вірогідності повідомлюваного, про поведінку і стан Мемета, а не про психічне захворювання. Водночас маємо порівняння звичної поведінки Мемета з описуваною. У чернетці М. М. Коцюбинського це речення було записане без сполучника **як** (Коцюбинський, Т. 2, 1973: 340) – письменник його використав для увиразнення порівняльно-модального сенсу.

Іноді ж, навпаки, письменник усуває в остаточному тексті з'єднувальне слово, у даному разі – частку, наявну в чернетці. Порівняємо: «*Татарин-проповідник, видимо, чекав*» (Коцюбинський, Т. 2, 1973: 41); «*Татарин, очевидно, проповідник, немов чекав*» (Коцюбинський, Т. 2, 1973: 317).

Другий варіант відтворює початковий запис. Можливість вилучення частки засвідчує, що в даному разі маємо саме частку, а не сполучник. У наведеному прикладі це і так ясно, бо між підметом і присудком порівняльний сполучник стояти не може. Але бувають й інші очевидні ситуації. Порівняємо: у друкованому тексті «*<...> виганяв сіре та вузлувате стебло петрів батіг, по якому дряпались зрідка блакитні квіти, полиняли і нечесані*» (Коцюбинський, Т. 2, 1973: 289); остання пара відокремлених означень у чернетці має такий вигляд: «*немов полиняли й ніколи не чесані*» (Коцюбинський, Т. 2, 1973: 375). Можливість усунення слова **немов**, вважаємо, означає, що це частка, а не сполучник. Факт же зняття частки зумовлений тим, що модальність, відтінок недостовірності, а отже, і компаративності, тут виявився зайвим. По суті ірреальну кваліфікацію замінено реальною.

Маючи таку наявність порівняльно-модальних часток та участь у побудові компаративних конструкцій, їх варто виділяти в окремий різновид. Вони є безсполучниковими, що зазначав свого часу І. К. Кучеренко. У реченні: «*Верби,*

садки, гори **наче** женуться назад, у село, **наче** кружаться, обхоплені якимсь шаленим коловоротом» (Коцюбинський, Т. 1, 1973: 208) немає порівняльних сполучників, але є порівняльні звороти, утворювані повторюваною порівняльно-модальною часткою **наче**. Дітвора мчить у швидкій каруці – оточення **наче** женеться назад, стрибає і крутиться. Отже, звичний стан (суб'єкт) порівнюється з даним, незвичним (об'єктом). Це типова семантична організація порівнянь, які виникають на базі порівняльно-модальних часток. Зважаючи на відзначену семантичну специфіку таких порівнянь і їх безсполучниковість, цю компаративну конструкцію варто назвати **модально-порівняльним зворотом** і подати таку дефініцію: **порівняльний зворот** – це частина простого речення, яка складається з порівняльно-модальної частки та повнозначного слова і виражає значення недостовірного, ірреального порівняння.

Чи можна розрізнити порівняльні сполучники і порівняльно-модальні частки, тотожні за своєю формою? Зазначеної семантичної відмінності **модально-порівняльних зворотів** та **зворотів з порівняльними сполучниками** для аналізу не досить, оскільки останні теж можуть бути ірреальними і виражати різноманітні модальні відтінки. Тому часто не розрізняють ці дві групи порівнянь, говорячи про функціональний збіг прийменників та часток. У такому разі їх називають порівняльними прийменниками-частками. Н. П. Гальона досить змістовно описала і розмежувала функціонування гіпотетичних часток, відмежовує їх від сполучників, зокрема зазначає: «Значної уваги потребує розмежування гіпотетичних часток і омонімічних сполучників, які також уживаються з відтінком гіпотетичності, поєднуючи сполучну функцію з модальною» (Гальона, 1990: 24). Але як це зробити, авторка не розкриває.

Проте І. К. Кучеренко давно приділив цій проблемі достатню увагу. Учений указав на дві функціональні та позиційні ознаки розрізнення сполучників і часток: 1) «сполучники не вживаються для вираження зв'язку присудка з підметом» (Кучеренко, 1959: 13); 2) частки, на думку вченого, входять до складу простого чи складеного присудка: «*Її чимале лице стало ніби більше і видніше*» (Кучеренко, 1959: 14–15).

Треба звернути увагу, що дослідник ретельно зараховував порівняльні звороти до неповних підрядних речень і фактично існування порівняльних сполучників у межах простого речення взагалі заперечував, знаходив підтримку цієї проблеми в І. Г. Чередниченка (Кучеренко, 1959: 11). Цього погляду дотримуються автори і деяких сучасних

підручників. Наприклад, порівняльні сполучники виділено як одну із груп підрядних сполучників і зроблено висновок, що «підрядні сполучники і сполучні слова позиційно закріплені за відповідними підрядними реченнями» (Грищенко, 1997: 476). А те, що порівняльні сполучники широко представлені й у простому реченні, у складі порівняльних зворотів, не зазначено.

Як уже згадувалося, друга розбіжність сполучників та часток, визначена І. К. Кучеренком, не відповідає дійсності. У складі присудка маємо саме сполучники, а не частки, що аргументовано показав І. Р. Вихованець. Можна натомість вказати на таку позиційну розбіжність: порівняльні сполучники завжди знаходяться у препозиції – вони стоять на початку порівняльного звороту чи порівняльного речення. Модальні ж частки можуть поступатися місцем перед сполучниками чи повнозначними словами: «*Ходите, здається, і удень, а мов з зав'язаними очима – во тьмі?!*» (Коцюбинський, Т. 1, 1973: 303); «*Івась за цей час погладишав, вилюднів **наче** і виглядав не наймитом, а скоріше хазяїном*» (Коцюбинський, Т. 2, 1973: 133); «*Люди ходили в'ялі, спорошені **наче**, ліниві*» (Коцюбинський, Т. 3, 1973: 130).

У прикладах спостерігаємо аналогічну побудову порівняльного речення, у якому частка поступається місцем сполучникові, слугує суто для акцептації модально-порівняльного значення.

Інколи речення із складнопідрядного перетворюється на складносурядне, у якому друга предикативна частина має свій власний порівняльний зворот: «*Юрма зітхнула великими грудьми, і **наче** брижі пробігли по ній, як по воді*» (Коцюбинський, Т. 3, 1973: 139).

Нерідко використаний М. М. Коцюбинським прийом включення порівняння в порівняння добре ілюструє розбіжність модально-порівняльного (**наче**) та власне-порівняльного (**як**) значення, а також розбіжність частки (**наче**) і сполучника (**як**).

Постпозиція частки буває рідше винятком, аніж правилом. Тому проблема розмежування порівняльних зворотів і сполучників та модально-порівняльних зворотів і часток за межами окреслених вище позицій залишається надто складною.

Висновки. Справу, зрештою, усе ж вирішує семантика: якщо в ній переважає компаративність, то перед нами порівняльний зворот, а якщо переважає модальність, то маємо справу з модально-порівняльним зворотом. Наприклад, у реченнях «*Антін спинився, **наче** вперше побачивши жінку*», «*Антін нетерпляче струснув плечима і тим рухом **наче** щось скинув із себе*»

(Коцюбинський, Т. 3, 1973: 163] модальність звороту з **наче** цілковито панує, а компаративність тільки ледве проблискує, тому **наче** тут частка, а зворот є модально-порівняльним. У першому разі йдеться про невірогідність, неймовірність (Антін свою жінку бачив донесхочу, але був здивований її реакцією), а у другому, де маємо також типовий для модально-порівняльних зворотів відступ від правила препозиції, – про повернення Антона у свій гіпотетичний світ – сон.

Н. О. Широкова семантичну і синтаксичну розбіжність порівняльних часток та сполучників охарактеризувала так: «Для порівняльної частки в семантичному відношенні є характерною вка-

зівка на гіпотетичність порівняння, що виникло на підставі схожості даної ознаки з іншою, не названою в мовленні, а в синтаксичному плані – співвіднесеність лише з одним членом речення і завдяки цьому відсутність зіставної, з'єднувальної функції, характерної для сполучника» (Широкова, 1960: 140). Ця характеристика, гадаємо, є цілком слушною і не втратила своєї актуальності дотепер.

Отже, якщо відокремити знання про порівняльні сполучники, модальні частки і звороти від уміння їх знаходити у реченні і ними користуватися, можна чітко визначити стан проблеми. Саме ці поняття потребують подальшого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1969. 583 с.
2. Заоборна М. С. Складнопідрядні порівняльні речення в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків, 1997. 18 с.
3. Вихованець Т. Р. Порівняльний зворот. *Українська мова : енциклопедія*. Київ : Укр. енциклопедія, 2000. С. 467–468.
4. Вихованець І. Р. Модальні слова. *Українська мова : енциклопедія*. Київ : Укр. енциклопедія, 2000. С. 338–339.
5. Гальона Н. П. Функції модальних часток. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 11. С. 23–27.
6. Коцюбинський М. М. Твори : у 7-ми т. Київ, 1973–1974. Т. 1–3.
7. Кучеренко І. К. Порівняльні конструкції мови у світлі граматики. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. 108 с.
8. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. 2-е вид. Київ : Наук. думка, 1997. 493 с.
9. Широкова Н. А. Типы синтаксических конструкций с сравнительным союзом в составе простого предложения. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1960. 155 с.

REFERENCES

1. Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfolohiia [Modern Ukrainian literary language. Morphology] / Za red. I. K. Bilodida. K.: Nauk. dumka, 1969. 583 p. [in Ukrainian].
2. Zaoborna M. S. Skladnopidriadni porivnialni rechennia v suchasni ukrainskii movi [Complex comparative sentences in the modern Ukrainian language]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk. Kharkiv, 1997. 18 p. [in Ukrainian].
3. Vykhovanets T. R. Porivnialnyi zvorot [Comparative inversion]. Encyclopedia "Ukrainian language". K.: Ukr. entsyklopediia, 2000. pp. 467–468. [in Ukrainian].
4. Vykhovanets I. R. Modalni slova [Modal words]. Encyclopedia "Ukrainian language". K.: Ukr. entsyklopediia, 2000. pp. 338–339. [in Ukrainian].
5. Halona N. P. Funktsii modalnykh chastok [Functions of modal particles]. Ukrainian language and literature at school. 1990. № 11. pp. 23–27. [in Ukrainian].
6. Kotsiubynskyi M. Tvory [Writings]: v 7 t. K., 1973–1974. T. 1–3. [in Ukrainian].
7. Kucherenko I. K. Porivnialni konstruktsii movy v svitli hramatyky [Comparative constructions of language in the light of grammar]. K.: Vyd-vo Kyiv. un-tu, 1959. 108 p. [in Ukrainian].
8. Suchasna ukrainska literaturna mova [Modern Ukrainian literary language]. Za red. A. P. Hryshchenka. 2-e vyd. K.: Nauk. dumka, 1997. 493 p. [in Ukrainian].
9. Shirokova N. A. Typy sintaksicheskikh konstruktsiy s sravnitel'nyim soyuzom v sostave prostogo predlozheniya [Types of syntactic constructions with comparative union in a simple sentence]. Kazan: Izd-vo Kazan. un-ta. 1960. 155 p. [in Russian].